LIETUVISAI IR *LICVINAI*: NAUJOS SENOS GUDŲ ISTORIOGRAFIJOS PAIEŠKOS

КРАЎЦЭВІЧ Алесь. *Гедымін (1316–1341). Каралеўства Літвы і Русі*.[1] Нарыс. / KRAŬCEVIČ Aleś. *Hiedymin (1316–1341). Kingdom of Lithuania and Ruthenia. Essay*. Minsk, 2012, 152 p.

АРЛОЎ Уладзімір, ГЕРАСІМОВІЧ Зьміцер. *Краіна Беларусь – Ілюстраваная гісторыя – Вялікае Княства Літоўскае*.[2] Kalligram, 2012, 400 p.

Šiandieninė gudų istoriografija nėra tokia gausi, kaip galima būtų tikėtis iš Europos centre esančios, beveik dešimt milijonų gyventojų turinčios valstybės. Atrodytų, tris kartus už Lietuvą didesnės šalies knygynuose turėtų būti bent kelis kartus daugiau kokybiškesnių ir įvairesnių istorijos knygų. Tačiau taip nėra, ir priežastys gana aiškios – tai ilgas sovietinis laikotarpis, per kurį įvyko bent keli dideli gudų inteligentijos „valymai“, ir šiandieninis politinis režimas, šie veiksniai ypač nepalankūs humanitariniam ir socialiniam mokslui laisvai plėtotis.

Vis dėlto mažas knygų kiekis toli gražu nereiškia, kad viskas, kas rašoma Gudijoje, yra nyku ir monotoniška. Ypač tai pasakytina apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) istoriją. Akivaizdu, kad jau šimtą metų trunkanti diskusija apie gudų santykį su LDK šiandien nėra pasibaigusi ir atkartodama ankstesnes formas bei argumentus atsiskleidžia vis naujais pavidalais.

Diskusijų pradžia galima laikyti Pirmojo pasaulinio karo laikus. Tuomet Gudija tapo Sovietų Sąjungos dalimi, o Lietuva iškovojo nepriklausomybę. Pirmą kartą istorijoje atsirado politinė siena, skyrusi lietuvius nuo gudų. Nuo tada lietuviai ir gudai pradėjo dalyti tai, kas visuomet buvo bendra – savo praeitį. Lietuvoje ryškiausiu šio vyksmo paminklu tapo A. Šapokos redaguotoji Lietuvos istorija (1936). Joje LDK tradicija, istorija ir palikimas buvo priskirtas išimtinai lietuviams. Lenkai ir ypač gudai, galima sakyti, buvo visiškai eliminuoti. Svarbiausia, kad toks požiūris Lietuvoje iš esmės liko iki pat XX a. pabaigos ir netgi šiandien dominuoja.

Gudijoje tautinį pasakojimą kurti buvo gerokai sunkiau. Sovietai krašto istoriją perrašė taip, kad LDK laikai tapo gudų nacionalinės priespaudos laikotarpiu. Trumpiau kalbant, ši epocha traktuota kaip okupacijos, persekiojimų ir kovos už nepriklausomybę nuo lietuvių ir lenkų periodas. Tačiau jau XX a. pradžioje lygiagrečiai ėmė formuotis visiškai priešinga nuomonė. Kai kurie gudų intelektualai, pavyzdžiui,

[1] Kraŭcevič Aleś. *Gediminas (1316–1341). Lietuvos ir Rusios karalystė*. Esė. Minskas, 2012, 152 p.

[2] Arloŭ Uladzimir, Hierasimovič Zmicier. *Gudijos kraštas – iliustruota istorija – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė*. Kalligram, 2012, 400 p.

Lenkijos valdomose gudų žemėse gyvenęs ir kūręs Janas Stankievičius (1891–1976), pradėjo kalbėti, kad tikraisiais LDK iniciatoriais, jos politinės ir kultūrinės galios kūrėjais buvo gudai, ne lietuviai, o vėliau – lenkai. XX a. devintojo dešimtojo dešimtmečio sandūroje naują impulsą diskusijoms davė Mikola Jermalovičius (1921–2000). Šis savamokslis istorikas nuėjo taip toli, kad net įrodinėjo, jog Mindaugas buvo gudas, o Lietuvos branduolys – pietinėse ir centrinėse gudų žemėse. Nors Gudijos mokslininkai ir abejojo šiomis teorijomis, bet jo tekstai darė didžiulį poveikį formuojantis atgimusios valstybės istorinei ir kultūrinei tapatybei, kurios pagrindinis bruožas buvo nusisukimas nuo Rusijos ir atsigręžimas į Europą. 1990–1995 metais atrodė, kad kritiškai gudų mokslininkų peržiūrėtos ir atnaujintos idėjos apie LDK kaip apie gudų valstybę įsivyraus kaimyninėje šalyje. Tačiau prasidėjęs ir iki šiol trunkantis A. Lukašenkos valdymas procesą gerokai sujaukė, pristabdė ir netgi bandė grąžinti atgal.

Vis dėlto galima drąsiai teigti, kad A. Lukašenkos bandymai grąžinti sovietinę Gudijos istoriją, baigėsi visišku žlugimu. Valdymo pradžioje jis pakeitė vytį į „kopūstus“ (taip populiariai vadinamas sovietinis herbas), baltą, raudoną ir baltą vėliavą (pasak legendos, LDK dalinių, kovojusių prieš maskolius Oršos mūšyje 1514 m., simbolis) – į sovietinę žalią ir raudoną, taip pat grąžino į mokyklas sovietinių laikų istorijos vadovėlius. Tačiau šiandien vis dažniau iš gudų valdžios lūpų girdime apie glaudžias LDK ir nūdienos Gudijos sąsajas. Štai ant stambiausių Gudijos rublių kupiūrų netikėtai pasirodo Myro ir Nesvyžiaus pilys (atitinkamai 50 000 ir 100 000 rublių kupiūros), pats prezidentas rūpinasi šių rūmų atstatymu ir reklamuoja Europoje, o jo bendravimas su Radvilų giminės palikuonimis kaip vienas iš užsienio politikos ir įvaizdžio kūrimo įrankių. Per paskutinius dešimt metų buvo atstatytos bent kelios sovietų susprogdintos XVIII a. rokoko bažnyčios, vien Vitebske – dvi. Minske atstatyta visiškai sugriauta senoji miesto rotušė. Tai tik keli faktai iš daugelio apie oficialiosios valdžios žingsnius atkuriant LDK palikimą ir įtraukiant jį į šiandieninę gudų kasdienybę.

Šiame kontekste gudų opozicijos veikla buvo nepalyginamai radikalesnė ir, sprendžiant iš naujausių publikacijų, vis labiau radikalėja. Jie sparčiai žengia tuo keliu, kuriuo lietuviai ėjo tarpukaryje, sovietiniais laikais, o iš dalies ir šiandien siekdami atskirti tai, kas neatskiriama – lietuvių ir gudų praeitį. Tai iliustruoja ir dvi naujos, 2012 m. gudų autorių publikuotos knygos, skirtos LDK istorijai.

Pirmosios knygos autorius yra Alesius Kraŭcevičius (g. 1958 m.). Studijavo istoriją Gudijos valstybiniame universitete, Minske, (1981), o vėliau Maskvoje – Sovietų Sąjungos mokslų akademijos Archeologijos institute (1984). Kai Gudija tapo nepriklausoma, 1999 m. Minske apsigynė daktaro disertaciją LDK viduramžių istorijos tema. Kadangi Gudijos istorikams sunku būti ir jaustis visaverčiais ir nepriklausomais savoje šalyje, daugelis jų yra migravę į užsienį, dažniausiai į Lenkiją. Ne išimtis ir A. Kraŭcevičius, nuo 1996 m. akademiniais saitais susijęs su šia šalimi, šiuo metu ten gyvena ir dirba. Nuo 1990 m. jis rašo ir publikuoja knygas apie ankstyvąją LDK istoriją. Žymiausioji – „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštytės susidarymas“. Pirmą kartą pasirodė gudų kalba

1998 m., antrą kartą buvo perleista 2000 ir trečią – 2008 m. (visi leidimai Minske). 2003 m. šis darbas buvo išverstas į lenkų kalbą ir pasirodė Balstogėje, Lenkijoje. Viena pagrindinių minčių, A. Kraŭcevičiaus formuluojamų ir perduodamų skaitytojui, ta, kad LDK nuo pat savo formavimosi pradžios buvo lietuviškai gudiška – jos branduolį sudarė baltiškoji Lietuva ir slaviškasis Naugardukas, kuriuos vienu metu, nuo 1248 m., valdė Mindaugas. Ši data laikoma valstybės susikūrimo pradžia. Nuo to momento jos teritorija augo jungdama vis daugiau lietuvių ir gudų žemių, kol procesas galutinai užsibaigė Gedimino laikais. Kiekviena tauta turėjo savo funkcijas valstybėje – lietuviai buvo karingi ir puikiai organizuoti, o gudai – taikūs ir kultūringi. Taigi vieni kariavo, o kiti rūpinosi dvasine puse – rašė knygas, įstatymus, statė vienuolynus, bažnyčias ir t. t. Tačiau svarbiausia, kad abi tautos sugyveno taikiai, tarpusavyje beveik nekariavo, draugiškai papildė viena kitą – lietuviai gynė gudus, o gudai švietė ir kultūrino lietuvius. Šio sugyvenimo mechanizmas autoriui yra aiškus – gudai paprasčiausiai kviesdavosi lietuvių didikus kartu su kariaunomis valdyti, o šie mainais palikdavo nepaliestas socialines ir politines struktūras, vietinius elitus, įstatymus, kultūrą ir religiją.

Taigi A. Kraŭcevičius savo pažiūromis atstovauja tai gudų daliai, kuri mano, kad LDK nuo pat jos susiformavimo pradžios buvo bendras lietuvių ir gudų projektas. Tai kompromisinis variantas tarp to, ką siūlo tradicinė XX a. lietuvių istoriografija (LDK – lietuvių valstybė) ir radikaliausioji gudų istoriografija, atstovaujama M. Jermalovičiaus (LDK – gudų valstybė). A. Kraŭcevičius lieka nuoseklus ir tokį požiūrį dėsto visose savo knygose, tarp jų ir pačioje naujausioje, skirtoje Gediminui.

Panašios kompromisinės nuostatos laikosi ir antrosios knygos autoriai – Uladzimiras Arloŭas (g. 1953 m.) ir Zmicieras Hierasimovičius. Vienas geriau žinomas kaip rašytojas, visuomenės ir politikos veikėjas, o kitas – kaip menininkas, tuo jie skiriasi nuo A. Kraŭcevičiaus, kuris yra savo amato profesionalas, turintis atitinkamą išsilavinimą ir darbą. U. Arloŭas ir Z. Hierasimovičius kaip bendraautoriai publikuoja lengva kalba parašytas ir gausiai iliustruotas istorijos knygas. U. Arloŭo darbas „Polocko istorijos paslaptys“ (Minskas, daug leidimų 1994–2002 m.) ir jų abiejų bendri kūriniai „Dešimt Gudijos istorijos amžių“ (Vilnius, daug leidimų 1999–2002 m.) ir „Gudijos kraštas“ (I tomas, 2003, ir II tomas, 2012) buvo vienos perkamiausių istorijos knygų Gudijoje. Abu autoriai yra nuoširdūs savo krašto patriotai, atvirai nekenčiantys viso, kas rusiška, ir simpatizuojantys Lietuvai. Tiesa, šiltus jausmus puoselėdami Lietuvai jie jokiu būdu nebando daryti jai esminių nuolaidų istorijos interpretacijose. Didžiausias jų kompromisas, kad Lietuvos visiškai neeliminuoja iš LDK istorijos, bet diskutuoja su jos istorikais ir vaizduoja ją kaip svarbų, natūralų ir nepaneigiamą, nors gal kiek įžūloką (dėl bendros istorijos savinimosi) Gudijos sąjungininką. Be to, Lietuvos indėlis į bendrą LDK praeitį, suprantama, jų tekstuose yra gerokai mažesnis nei Gudijos. Iš asmeninių pokalbių su Z. Hierasimovičiumi aiškėja, kad 2012 m. leistai knygai „Gudijos kraštas“ medžiagą jis rinko daugiau nei penkerius metus įvairiose Gudijos, Lenkijos ir Lietuvos bibliotekose bei archyvuose, o U. Arloŭas šią medžiagą sintetino

ir rašė tekstus. Z. Hierasimovičius rūpinosi gausiomis iliustracijomis, jų išdėstymu knygoje. Antrasis knygos tomas, kaip ir pirmasis, leisti Slovakijoje, nes būtent šios šalies fondas suteikė finansinę paramą projektui.

Pirmas dalykas, kuris lietuvių skaitytojui krinta į akis vartant „Gudijos kraštą“ ar A. Kraŭcevičiaus „Gediminą“, tai terminų – tokių kaip Lietuva ir lietuviai – vartojimas. Esmė ta, jog šie autoriai, sekdami savo pirmtakais, dariusiais tai nuo XX a. pradžios, įrodinėja, kad dauguma LDK gyventojų buvo gudai, būtent jie vyravo kultūriniame ir politiniame krašto gyvenime. Kadangi valstybė vadinosi Lietuva, tai ir vyraujanti jos populiacija turėjo vadintis atitinkamai – lietuviais. Vadinasi, faktiškai gudai buvo lietuviai ir turėtų būti vadinami būtent taip. Gudų kalboje vartojami du žodžiai – *літвін* [litvin] ir *ліцьвін* [licvin] – kurie šiuo atveju ir reiškia LDK slavus ir gudus. Pirmasis daugiau kopijuoja lenkišką terminą *Litwin*, reiškusį ir iki šiol reiškiantį lietuvį, o antrasis – grynai gudiškas, taip pat reiškia „lietuvis“. O kaip pavadinti tuomet lietuviškai kalbėjusius krašto gyventojus? Prieš maždaug 20 metų tam buvo sugalvotas terminas *летувіс* [lietuvis], kuris būtent tai ir reiškia. Šiandien šis terminas nepriklausomų ir tautiškai nusiteikusių istorikų darbuose – tokiuose kaip mūsų aptariami – yra gana plačiai vartojamas, tačiau kelias link jo buvo gana ilgas ir įdomus. Nuo XX a. pradžios tokio pobūdžio literatūroje lietuviai dažniausiai vadinti tiesiog žemaičiais. Apie 1990 m. dar buvo kurį laiką svarstoma juos vadinti litovcais (nuo rusiško ir gudiško *литовец*), tačiau abi šios tradicijos, nors ir neišnykusios, vis dažniau užleidžia vietą lietuvisams. Kodėl buvo pasirinktas būtent šis kelias – neaišku, manyčiau, kad gudai pastebėjo, jog žemaičių terminas žeidžia daugelį lietuvių, o litovcai yra per daug rusiškas, todėl pasirinkta lietuvius vadinti taip, kaip jie patys save vadina, t. y. paprasčiausiai lietuviais, neverčiant šio žodžio.

Gudų kalboje terminai nėra iki galo nusistovėję, todėl įdomu stebėti, kaip A. Kraŭcevičius knygoje „Gediminas“ susitvarko su vertimu į anglų kalbą. *Lithuania*, aišku, yra ta Lietuva-Gudija, *Lithuanians* – gudai. O kaip pavadinti lietuviškai kalbėjusius? Čia išeities taškas toks pats kaip gudų kalboje – lietuviai pavadinami taip, kaip jie patys save vadina, neverčiant *Lietuvan population* (nuo „Lietuva“).

Antras dalykas, kuris stebins kiekvieną lietuvį šiose knygose, yra tai, kaip jose vaizduojama Žemaitija. Žinia, iki pat valstybės žlugimo XVIII a. pabaigoje Žemaitija išlaikė didelę autonomiją. Ji netgi turėjo savo atskirą kunigaikštystės arba seniūnijos pavadinimą, nors kita LDK dalis buvo suskirstyta vaivadijomis. Kalbant apie pagoniškosios Lietuvos laikotarpį – nuo Mindaugo iki Vytauto – Žemaitija ne tik išlaikė savarankiškumą, bet netgi dažnai pačių valdovų buvo atiduodama Kryžiuočių ar Livonijos ordinams. Per paskutinius šimtą metų retas kuris patriotiškesnis gudų istorikas, rašytojas ar šiaip istorijos mėgėjas pamiršta šiuos faktus. Tai lemia, kad jų istoriniuose atlasuose Žemaitija vaizduojama kita spalva, o neretai netgi visiškai atskiriama nuo LDK. Nesunku suprasti, kodėl taip daroma – atskyrus Žemaitiją, bendras gudiškai kalbančiųjų procentas Lietuvoje gerokai išauga. U. Arloŭo ir Z. Hierasimovičiaus knygoje

rasime kelias dešimtis senoviškų Lietuvos ir Lenkijos–Lietuvos žemėlapių reprodukcijų ir XX–XXI a. sandūroje nubraižytų gudų ir kitų tautybių istorikų žemėlapių. Vos vienas kitas jų vaizduoja Žemaitiją kaip integralią LDK dalį. A. Kraŭcevičiaus knygoje žemėlapiai yra tik du, vaizduojantys Gedimino laikų Lietuvą. Panašiai ir čia – Žemaitija yra nurodyta tik kaip „sąjunginė arba priklausoma“ teritorija, nuspalvinta kitokia spalva nei Gedimino valdyta Lietuva.

Dar kartą grįžkime prie Lietuvos termino, kad aptartume trečiąjį aspektą. Žinia, per visą XX a. būta daug diskutuojama, kur buvo tikroji Lietuva siaurąja to žodžio prasme, kuri tapo LDK pirmąja žeme, ir kur buvo *Lithuania Propria*, t. y. ta teritorija, kurią amžininkai vadino Lietuva iki pat XX a. pradžios. Apibendrinant problematiką, per paskutinius šimtą metų šis klausimas skambėtų taip: kokia teritorija buvo ir šiandien turėtų būti laikoma LDK branduoliu? Tradicinė XX a. lietuvių istoriografija šią problemą sprendžia gan paprastai – XIII a. Lietuva yra laikoma teritorija tarp Kauno ir Vilniaus ar kiek pietryčiau nuo Vilniaus, o vėlesniais laikais tikrosios Lietuvos samprata yra taikoma visai dabartinei Lietuvos Respublikos teritorijai kartu su etnografinėmis lietuvių žemėmis, esančiomis dabartinėje Gudijos teritorijoje. Mūsų rytiniai kaimynai, aišku, su tokia logika nenori sutikti ir siūlo savą sprendimą. Kaip jau minėta, tiek A. Kraŭcevičius, tiek jį sekdami U. Arloŭas ir Z. Hierasimovičius, Lietuva siaurąja prasme laiko Nemuno aukštupio žemes, apimančias dabartinę Rytų Lietuvos ir pietvakarinės Gudijos dalį. Būtent iš čia, pasak jų, prasidėjo LDK kūrimasis. Taigi, lietuviai akcentuoja baltiškojo substrato, o gudai – jungtinį baltų ir slavų veiksnį. Kaip keitėsi tikrosios Lietuvos teritorija vėliau? Gudai nuolat atkreipia dėmesį, kad tikroji Lietuva iki pat XX a. pradžios buvo į rytus nuo Žemaitijos ir apėmė dabartinę Rytų Lietuvą bei visą Vakarų Gudiją, taigi parodoma, kad gudiškai kalbantieji čia akivaizdžiai dominavo. Cituoju A. Kraŭcevičių: „Dviejų pagrindinių Gudijos dalių sujungimas, t. y. Lietuvos (Naugardukas, Gardinas, Vilnius) ir Rutėnijos (Polockas, Vitebskas, Mogiliovas ir Gomelis), atsispindėjo valdovo [Gedimino – R. K.] titule, įtvirtintame tarptautinėse sutartyse – „Lietuvos ir Rutėnijos karalius“ („Gediminas...“, p. 145). Čia akivaizdžiai matyti, kad Lietuva yra vadinamos grynai gudiškos žemės. Neturėtų klaidinti Vilniaus paminėjimas, nes pagal gudų istorinę tradiciją jis laikomas svarbiausiu Gudijos miestu, nuo seno apgyvendintu vien (arba, tiksliau, daugiausia) gudų.

Šie trys aptartieji terminų interpretacijos blokai, mano galva, yra pagrindiniai naujausios gudų istoriografijos ramsčiai. Vėliau jie „aplipdomi“ faktais ir įžvalgomis, kurie dar labiau sustiprina Didžiosios Kunigaikštytės gudiškąją pusę. Jų yra begalės, čia atkreipsiu dėmesį tik į kelis. Gudai jau daugiau nei šimtą metų laikosi nuomonės, kad Mindaugas buvo karūnuotas Naugarduke ir kad tai buvo pirmoji LDK sostinė. Labai retas kuris autorius tai kvestionuoja. Tai grindžiama tuo, jog miestas kaip karūnavimo vieta minimas Strijkovskio „Lietuvos istorijoje“ ir Gustyno metraštyje, be to, tai buvo turbūt didžiausias Mindaugo laikų LDK miestas, turintis geriausiai išplėtotą infrastruktūrą. O lietuviai jau šimtas metų kaip šią hipotezę nuosekliai bando atmesti

ir sostinės ieško teritorijoje tarp Vilniaus ir Kauno. Greta to, gudai visuomet kartoja, kad valstybinė LDK kalba buvo senoji gudų kalba. Būtent ja rašyti įstatymai, statutai, leistos knygos iki pat lenkų kalbos visiško įsigalėjimo XVIII amžiuje. Menkindami lietuvių kultūrinį indėlį gudai pabrėžia, kad lietuviškas raštas atsirado daug vėliau, o ir spausdinta juo kur kas mažiau ir ne tokie įtakingi tekstai. Tiesa, tradicinė lietuvių istoriografija atmeta senosios gudų kalbos terminą ir vadina tą kalbą kanceliarine, tačiau dažnam gudui tai kelia tik juoką, nes akivaizdu, jog ta kalba turėjo nemažai panašumų su dabartine gudų ir neabejotinai gali būti vadinama jos pirmtake. Kalbos galiai sustiprinti U. Arloŭas ir Z. Hierasimovičius netgi pateikia Lietuvos karių himno „Бараródзіца“ („Dievo motina“), kurį giedodami jie kovėsi su kryžiuočiais Žalgirio lauke, XVI a. karuose su Maskva ir kuris netgi buvo įrašytas kaip tautinė giesmė Lietuvos Statute 1529 m., žodžius („Gudijos kraštas“, p. 101).

Kaip vertinti aptartuosius gudų autorių tekstus? Lietuviai dažniausiai į nepriklausomą tautinę gudų istoriografiją reaguoja trejopai: pyksta ant gudų dėl LDK palikimo savinimosi, kaltina naivumu ir neprofesionalumu interpretuojant faktus arba tvirtina, kad gudai taip perrašydami istoriją kursto tautinę nesantaiką ir grindžia savo pretenzijas į rytinę Lietuvos teritoriją su Vilniumi. Aš vis dėlto sutikčiau su ta vis didėjančia lietuvių dalimi, kurie neįžiūri nė vienos šių deklaratyvių ir paviršutiniškų grėsmių. Akivaizdu, kad kitoks požiūris į LDK, kurį siūlo gudai, mus pačius verčia kitaip pažiūrėti į savą praeitį. Antra vertus, remiantis jų įžvalgomis, kartais galime visai kitoje šviesoje pamatyti save pačius. A. Šapokos ir visos XX a. lietuvių tradicinės istoriografijos LDK praeitis, redukuota į etnografines Lietuvos žemes, būtent dėl gudų istorikų XXI a. pradžioje vis labiau atsiveria su savo daugiakultūriais miestais, kultūra ir kalba. Iš kitos pusės, analizuodami šiandieninę gudų istoriografiją, mes geriau suprantame mūsų artimiausius – ne tik geografine, bet ir istorine bei kultūrine prasme – kaimynus, kurie dabar vis dar kuria savo naująją tapatybę. Šiandienos lietuvių pasirinkimas yra arba ignoruoti ir konfliktuoti, arba toleruoti, analizuoti ir suprasti. Idealizuojant bendrą mūsų praeitį – atvirą, demokratinę ir tolerantišką Didžiąją Kunigaikštytę – prasminga ne tik pasyviai toleruoti, bet ir paremti, paskatinti jų savitus bei nepriklausomus ieškojimus.

Rūstis Kamuntavičius